

УДК 811.161.2'373

І. Є. Іншакова

ОСОБЛИВОСТІ КОМПЗИТИВ-ОДОРАТИВІВ У ПАМ'ЯТКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ХІ–ХІІІ СТ.

Иншакова І. Є. Особливості композитів-одоративів у пам'ятках української мови ХІ–ХІІІ ст.

Дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії окремих груп, зокрема, одоративів. Аналіз композитів-одоративів репрезентує лексику запаху в староукраїнський період.

Ключові слова: композити, дериват, префіксоїд, одоратив, похідні.

Иншакова И. Е. Особенности композитов-одоративов в памятниках украинского языка ХІ–ХІІІ ст.

Исследование истории лексического состава украинского языка невозможно без выяснения истории отдельных групп, в частности, одоративов. Анализ композитов-

одоративов представляет лексику запаха в староукраинский период.

Ключевые слова: композиты, дериват, префиксоид, одоратив, производные.

Inshakova I. Ye. Features composites-odorativov in the monuments of the Ukrainian language of Article XI–XIII.

Study of the history of lexical structure of the Ukrainian language is impossible without finding out the history of individual groups, in particular, odorativov. Analysis of the composites-odorativov vocabulary is the smell in old Ukrainian period.

Key words: composites, derivative, prefiksoid, odorativ, derivatives.

Повне дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії окремих груп, зокрема, одоративів. Лексика сприйняття постійно перебуває в колі уваги вітчизняних лінгвістів. Проте до сьогодні, на жаль, не було спроб комплексного опису історії одоративної лексики української мови. Запах досліджується в різних аспектах ольфакторної семантики: фізіології, соціології, культурології, психології, лінгвістики, а саме: в роботах І. Франка, О. Білецького, В. Виноградова, В. Сидельникова, Л. Вейсгербера, В. Дорошевського, Л. Васильєва, Ю. Караулова, А. Василевича, Е. Гейко, Л. Крюкової, В. Лещенка, Н. Павлової, І. Рузіна, Р. Фрумкіної, А. Вежбицької, А. Житкова, Н. Ніколіної та ін. Детальний розгляд ольфакторної лексики покликаний допомогти встановити історію окремих слів, системні відношення (синонімії, антонімії, узагальнення, диференціації та ін.), зміни в семантиці лексем, розвиток вторинних значень у процесі становлення, функціонування тощо, виявити склад лексики із семою «запах» на різних етапах писемної історії української мови.

Актуальність нашої статті обумовлена необхідністю комплексного опису історії одоративної лексики української мови та браком спеціальних праць, що ґрунтовно та всебічно аналізують розглядувану лексику.

Система одоративів староукраїнського періоду, основні корені для передачі лексики запаху були успадковані з попереднього праслов'янського періоду. Наприклад, порівняйте корені та їхні похідні, що формують лексику запаху (див. «Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд» за редакцією О. П. Трубачова): **čadъ* «дим, чад», **čaděti*, **čaditi* «чадіти, диміти», **čadidlo* «те, що чадить, димить»; **duxъ* «запах», **duxа* «запах», **duxati* «нюхати», **duxmenъjъ* «пахучий, духмяний, ароматний», **duxati*

«нюхати», *dyxъtĕti «пахнути»; *дыть «дим», *dymiti «димити»; *kadъ «чад, дим», *kadežъ «дим, чад», *kadidlo «фіміам», «дим, чад», *kaditi «кадити»; *куръ «дим, чад», *kurenъje «обкурювання, куріння, дим, чад», *kuriti «димитися, чадити» та багато інших.

Лексико-семантичні, формально-граматичні особливості композитів з елементами **благо-**, **добро-**, **зльо-** в пам'ятках української мови XI–XIII ст., їх динаміку, шлях асиміляції на давньоукраїнському ґрунті розглядає Р. Коца [1].

Семантику позитивної конотації передають номени **добро-**, **благо-**. Ці оцінювальні лексеми на початку різнилися: добро було властиве людині, благо – Богу.

За спостереженнями дослідниці, деривати з елементом **благо-** пройшли еволюцію у значенні: запозичені зі старослов'янської мови кальки з грецької виступали епітетами при назвах Бога, Христа, інших релігійних понять. Людини стосувалися ці лексеми, коли її наміри були богоугодні, благі [1, с. 83].

Із часом розглядувані номени в давньоукраїнській мові підлягають асиміляції в аспекті їхнього функціонування. Компонент **благо-** характеризував людину з відповідними Божими діями, вчинками, став уживатися як префіксоїд, який указує на щось добре, цінне, вище (синонімічне за значенням прислівнику дуже).

Складні слова з елементом **добро-** могли характеризувати як Бога, його вчинки, так і людину, результати людської діяльності через етичну оцінку. Наприклад, при іменнику-назві неістоти такі лексеми позначали щось приємне, корисне: **Добровоньныи** (СДЯ II 482) «який приємно пахне, запашний».

Із негативною оцінкою вживалися антонімічні композити із префіксоїдом **зльо-**. З-поміж похідних переважали іменники: **зловоние** (СлРЯ VI 19) «сморід»; **зловонаник** (XIV–XV СДЯ III 414) «сморід»: *при твоємъ бо животѣ вноутрънѣ твоѣ гноусна соу(т) ... чрево исполнено бечестьемъ. и зловонаниемъ*; **злообоняние** (1274 СлРЯ VI 28) «сприйняття поганого через нюх»: *...и ноздрема на злообоняние, но присно блгоухаеми и сѣсаеми*; **зльообонаник** (1280 СДЯ III 419) «нюх чого-небудь поганого»: *оушима на злослышаньѣ...ноздрьма на зловонаник*. Одоративна складова, як правило, передавалася типовими коренями: **злосмердѣние**, теж саме, що **злосмердие**: *добровоние и злосмердѣние* (XII СлРЯ VI 31)

(контекст передає антонімічні відношення складних дериватів); **зълосмрадик** (XIII СДЯ III 422) «сморід»: *азъ прѣже блговоньнаго тьмьгана и драга мюра... насытихъсѧ. ныне же злосмрадикѧ ѡ(т) мене исходѣщаго насыщаюсѧ*; перен.: *Си(х) [язычников] скарѣдѣе и злосмрадѣе и нечювьстие* (XIV–XV СДЯ III 422); **зълосмрадие** (1096 СлРЯ VI 31) «важкий запах, сморід»: *Прочвьте яблѣко блговоньное шипѣкъ божьствьныи, и облаговонилъ естъ днѣсъ коньца и злосмрадие устави грѣха нашего прѣстая и мти слову*; **зълодоушѣкъ** (XIII–XIV ГА 137 г) «утруднене дихання»: *и на ногоу строупи смердѣщи, оутробѣ же горѣщи и срамоу гниющю черви испоущаще, и к симъ простодѣшья и злодѣшья растерзаник всѣмъ оудомъ ко баше и скверныи смрадъ изъ оустъ ко исхожаше. Як бачимо, часто контекст насичений лексикою для передачі запаху.*

Дещо менше функціонувало складних прикметників із префіксоїдом **зло-**: **зловонный** (СлРЯ VI 19) «смердючий»; **зълувоньныи** (к. XIV СДЯ III 414) «смердючий»; **зълувоньнѣи** (1406 СДЯ III 414): *ничто(ж) оубо тука и кости зловоньнѣк ксть*. У пам'ятках виявлений багатозначний прикметник **зълосмрадный** (СлРЯ VI 31) «видає важкий запах» перен. «виконаний погано, гріх» (СлРЯ VI 31); «нечистий (про диявола, демона)» (СлРЯ VI 31); інколи такі номени вживалися з переносним значенням: **зълосмрадьныи** (XII СДЯ III 422) «сморідний»: перен.: *тѣгда бо тѣкмо ѡсквернѣаємъсѧ. кгда зълосмрадьныи грѣхъ съдѣловаємъ*.

Серед прикметникових похідних трапляються синонімічні **зълосмрадьныи** (XII Ср III 120) «смердючий»: *Злосмрадьныи ископавъ источникъ*; **зълувоньныи** = **зълувоньныи** (Ср III 119) «смердючий»: *Мертвопадци птици оумарѣють моуро, кстьство ихъ на злувоньнаѧ и на тлѣньнаѧ влечетъсѧ*. Серед опрацьованого фактичного матеріалу виявлене лише одне дієслово: **зловонити** (СлРЯ VI 19) «погано пахнути, видавати сморід».

Похідні деривати утворені за моделлю «прикметник + іменник + суфікс». Це могли бути прикметники, іменники з коренем **вонь-**: **благовоньныи** (1119 Ср I 92): *Марѣа же приимѣши стѣклѣницю масти съмѣшени блговоньны помаза нозѣ Ісовѣ*; **благовонный** (1096 СлРЯ I 195): *Прочвьте яблѣко блговоньное, шипѣкъ божьствьныи; и сего ѡканьна(г) дѣшу помилова(х)... се ти знаменик*.

измѣненіи смрада на бл̃говоник (1406 ПКП 107 г) (у контексті поряд стоять антоніми); бл̃говоннѣ дыхающе вѣтаниємъ (1406 СДЯ ІІІ 130). Такі деривати мали відповідні суфікси -ьн-: **БЛАГОВОНЬНИИ** ← *благага вонь* (СДЯ І 171), пор. *свѣтло* и *красьно*. и *цѣло* и *бл̃гоу воню* *имоущоу* (ХІІ СДЯ І 220); **ДОБРОВОНЬНО** (ПКП 182 б); *и во же избирае(м) тако добровоньно* (ХІV СДЯ ІІ 482); и *кадилы добровоньными* (ЛІ 303 зв.); и *проводиша и со бл̃гопохвалными нѣ(с)ми* и *кадилы добровоньными* (1289 ЛІ 303 об). Як паралельні варіанти функціонували похідні іменники: **БЛАГОВОНЕННИК** (Ср І 92): *Створите воню БЛАГОВОНЕННИА; БЛАГОВОННИК* (Ср І 92): *Да принесеть (жрецъ) къ олтарѸ приносъ въ воню бл̃говония; благовонение* теж саме, що **БЛАГОВОНЕНИЕ** (СлРЯ І 195); **БЛАГОВОНЕНИЕ** (ХІІІ СлРЯ І 195) «приємний запах»: *Смрадъ бо на благовонение преложися; благовоня* теж саме, що **БЛАГОВОНЕНИЕ** (СлРЯ І 195); **БЛАГОВОНЯНИЕ** теж саме, що **БЛАГОВОНЕННИЕ** (1219 СлРЯ І 195): *И ударяше мя вънезапу благ(о)воняние много нѣкако испълнь сладости*.

Композити з префіксоїдами **БЛАГО-**, **ДОБРО-**, **ЗЛО-** утворювалися за однією моделлю (пор.: **ЗЛОВОНЕНИЕ** = **БЛАГОВОНЕНИЕ** (ЦЭСРЯ 144); **БЛАГОВОНЕНИЕ** (ЦЭСРЯ 32) «приємний запах». На мовному рівні розглядувані лексеми передавали світоглядні уявлення східних слов'ян, їхнє розуміння понять добра і зла. Вони виконували контекстно-ідеологічну функцію, були філософськими, етичними, естетичними термінами. Увійшовши до давньої української мови як грецькі кальки, подібні композити асимілювалися на східнослов'янському ґрунті, закріпилися в лексичному складі української мови, стали моделями для творення нових дериватів [1, с. 87].

Компоненти **БЛАГО-**, **ДОБРО-** в похідних виступали синонімами. Наприклад, абстрактні іменники-композити з суфіксом **-СТВ-** **ДОБРОВОНЬСТВО** (1073 Ср І 675): *Такожде же и стии и се гавляла айль глааше: Хсowo добровоньство кмь Боу въ съпасаѣжитиихъсѧ и въ погыбаѣжитиихъ; БЛАГОВОНЬСТВО* (Ср І 92) «благовоніє»: *Просмрадѧтъ благовоньства дѣховьнаго дѣланья юго; благовоньство* (к. ХІV СДЯ І 171) «запах, аромат»: *такоже араматы приближающа(е) аиера исполняютъ бл̃говоньствомъ свои(м), такоже и бл̃гаго моужа пришествикъ ближьни(м) ползоуютъ*. Подібними за значенням до дериватів з елементом **БЛАГО-** виступали

композиції з префіксоїдом **добро-** (іменники, прикметники): **добровоник** (Ср I 675) «пахощі»: *Теци омывають добровонья;* **добровоник** (XIII СДЯ II 482) «приємний запах, пахощі»: *и напрасно все мѣсто исполнисѧ добровонья;* **добровоньныи** (1076 Ср I 675) «запашний»: *И видѣ ны сады, иже блѡху ѿ горы до долоу обрасли плоды добровоньными* (1219 Ср I 675); **добровоньныи** (1076 Изб 269) «запашний»: *овощь добровоньныи ... приношаше* (XIII СДЯ II 482); *...и создавъ град и всякое древо добровонное насади въ немь...* (ИФ 207); *И приведенѣ еи бывши, цесарь исцѣли ю добровонными араматами* (ИФ 232). Синонімами є похідні дієслова з префіксоїдом **благо-** і синонімічними другими компонентами: **благоухати** (XIII Ср I 108): *Присно благооухаєми и сиасаєми;* **благовонати** (Ср I 92): *Травници блѡвонлю.* Фактичний матеріал засвідчує джерела запахів у пам'ятках: *плоди, овочі, дерева, аромати* (див. приклади вище).

Розглядувані композиції репрезентовані різними частинами мови: іменниками, прикметниками, дієсловами. Наприклад, **благовоніа** (Ср I 92): *Тѣло... свѣтло и красно и цѣло и блѡвоню імуще;* **благовоник** (1406 СДЯ I 171) «запах»: *измѣнение смрада на блѡвоник;* **благовонаник** (XIII СДЯ I 171) «запах, аромат»: *увы мнѣ грѣшномуу что створю не вѣдѣ. учи мои смрадъ видита дѣль моихъ. лице моє стоуда исполнисѧ оуши мои на нѣсни бѣсовьскыа оуверьзошасѧ. оубоуханик трѣбѣ ксть блѡвонаниа;* **благооуханик** 1) «приємний запах, аромат»: *исполнисѧ храмъ блѡоуханиа* (XIII СДЯ I 212); *все же оубо блѡоуханик и паче ѡ(т) Индиискы(х) арамафѣ, рекше блѡгыхъ вонь* (XIII–XIV ГА 117 б); *исполнисѧ блѡиханья цркы вонѣ блгы* (1072 ЛЛ 61); *из нихъ же исхожаше блѡоуханик тьмигана* (1072 ЛЛ 84 в); 2) «запах сжигаемой жертвы; кадильный дым»: *бж(с)твныа глѣт книги принесыша же насѣ себе въ блѡоуханик боу* (1284 СДЯ I 212); *смраднок сдѣ обонаник тамо блѡоуханик неизре(ч)ньо* (1406 СДЯ I 212); **блѡиханик** (XI Ср I 108): *Приємъ воню благооуханиа;* **Обонати благоуханик;** *(Приносити жертвоу) въ воню блѡоуханиа;* **благоухание (благоюхание)** (1072 СлРЯ I 227) «приємний запах»: *И принесше в новую цркъв отверзоша раку, исполнися блѡуханья цркы вонѣ блгы; ... и благоюхание чюдно отъ нихъ исходитъ* (1107 СлРЯ I 227); **благоюхание** див. **благоухание** (СлРЯ I 231); *изоутрь: ре(ч) слѣпецъ хромцю что оу блѡоуханик изутрь вратъ полѣтають мѧ*

(XIV СДЯ IV 118); ...зане умножишися в немь вся полезная **благоюхания**... (ИФ 346); ...и **блгооуханик** изиде *w(t)* нею (XIII СДЯ IV 13); **благовонюти** (Ср I 92): *Пишеница ѿ жнотамъ и вино благовонюта дѣвы; ...но духъ тих от окьяна и благовонень югъ...* (ИФ 256); **бѣ** же *марита помазавъшиа гѣ муръмь блговонными мь* (XI ЄМств 176); зрідка трапляються форми ступенів порівняння прикметників: **благовоньнѣи** (1406 СДЯ I 171): ...*яко(ж) нѣлзѣ ихъ обрѣсти блговоньнѣиша; благоуханьныи* (XI Ср I 108): *Коуреник благооуханьнаго кадила; благоуханный (благоюханный)* (XI СлРЯ I 227) «запашний, ароматний»: *Курение благоуханьнаго кадила; благоюханный* див. **благоуханный** (СлРЯ I 231); ... *акы со благоюханными зелии устроена* (ИФ 412); *С ними же и кинамомъ, и касия, и инѣх благоюханных аромать ту бѣ множество...* (ИФ 428); **благооухакъмь** (1280 СДЯ 212) «запашний»; **благовоняти** (1096 СлРЯ XXVII 241) «обвіювати кого-небудь приемним запахом»: *Блговоняють, прѣдбне, твоихъ повелѣнии словеса блгдтию дхвно(ю) ситюще; «пахнути»:* *Яко цвѣти польстии и яко кринь сельныи страстотърпчъ десятица таибнѣ блговоняють* (XII СлРЯ XXVII 241); **благовонати** (XIV СДЯ I 171) «видавати приемний запах, аромат»: *i травници блговоню(т); благоухнѣти* (XII Ср I 108): *благооухнеши; благоухати* (СлРЯ I 227) «приємно пахнути»; **благоухнути** (XII СлРЯ I 227) «приємно пахнути»: ...*ибо въ мурѣхъ благоухнеши, сияють бо свѣтло божьствыная твоя исправления; неувядома явиста ся блгоухавъша бѣразумиемъ вся коньца* (1097 СлРЯ XI 325); **благоухнѣтиса** (XII Ср I 108): *благоухнашетьсѧ*. Трапляється поодинокий приклад із подібним прислівником: **благовонно** (1406 СДЯ I 171): *другата же w(t) нихъ цвѣты блговонно падають*. Від складних дериватів могли утворюватися нові похідні. Наприклад, префіксальне дієслово від композита: **облаговонити, облаговоню** (1096 Ср II 514) «наповнити пахощами»: *Прочвьте аблько блговонное...и облговониль есть днь коньца* або постфіксальне дієслово: **одобровоневатиса** (XII Ср II 620) «маститися пахощами»: **одобровонюешися**.

Фактичний матеріал засвідчує низку синонімічних прикметників із префіксоїдом **сладъко-** зі значенням «запашний». Композити різняться кореневими частинами та суфіксальними варіантами:

сладѣковоньныи (1097 Ср III 410): *Моуро изливаши сладѣковоньное*; **сладковонный** (1097 СлРЯ XXV 65) «запашний»; **сладѣкодѣхновеныи** (1096 Ср III 410; СлРЯ XXV 66) «запашний»: *Въ слѣдѣ тебе текоша жены, мура сладѣкодѣхневенаго очютивъши*; **сладѣкоѣуханьныи** (1097 Ср III 410; СлРЯ XXV 67) «запашний»: *Источаетъ мура сладѣкоѣуханьно ис твоиѣхъ костии обило*. Такі похідні є синонімічними до композитів з елементами **благо-**, **добро-**.

У розглядуваних пам'ятках виявлений ще один похідний складний прикметник зі значенням «запашний»: **многѣуханный** (**мъногѣуханный**) (1097 СлРЯ IX 221). Він теж є синонімом до дериватів із префіксоїдами **благо-**, **добро-**, **сладко-** зі значенням «запашний».

Отже, фактичний матеріал пам'яток періоду Київської Русі свідчить про наявність одоративної лексики в пам'ятках XI–XIII ст. Це давня тематична група, основні корені якої успадковані ще з праслов'янського періоду. Одоративи мали різну частиномовну належність (іменники, прикметники, дієслова). Похідні могли виступати словотвірними варіантами. Семантику позитивної конотації в композитах передавали номени **добро-**, **благо-**. Такі деривати пройшли еволюцію у значенні: запозичені зі старослов'янської мови кальки з грецької із часом в давньоукраїнській мові підлягають асиміляції в аспекті їхнього функціонування, закріплюються в лексичному складі української мови, стають моделями для творення нових дериватів. Із негативною оцінкою вживалися антонімічні композити із префіксоїдом **зъло-**. Компоненти **благо-**, **добро-**, **сладѣко-** у похідних виступали синонімами. Розглядувані композити репрезентовані різними частинами мови. Часто вживаними в давніх текстах були одоративні лексеми релігійного вжитку.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

- ГА** Книги временъныа и ѡбразныа Гевргия Мниха // Истрин В. И. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. – Пг., 1920. – Т.1. – 612 с.
- ЄМств** Апракос Мстислава Великого / Изд. подгот. Л. П. Жуковская и др. ; под ред. Л. П. Жуковской. – М. : Наука, 1983. – 526 с.
- Ізб. 1076** Изборник 1076 года / Изд. подг. В. С. Гольщенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов ; под ред. С. И. Коткова. – М., 1965. – 210 с.
- ІФ** Мешерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.

- ЛП** Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – М. : Изд-во восточной литературы, 1962. – 573 с.
- ЛЛ** Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку // Полное собрание русских летописей. – Т.1. – М. : Изд-во восточной литературы, 1962. – С. 1–286.
- ПКП** Киево-Печерский патерик / [подг. текста, перевод и комм. Л. А. Дмитриева]. – М. : Худ. литература, 1980.
- СДЯ** Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10-и т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Рус. язык, 1988–2008. – Т. 1–7.
- СлРя** Словарь русского языка XI–XVII вв. – М. : Наука, 1975–2008. – Вып. 1–28.
- Ср** Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка. – Спб., 1893–1912. – Т. 1–3.
- ЦЭСРЯ** Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка : Более 5 000 слов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – К. : Рад. шк., 1989. – 510 с.

Література

1. Коца Р. Прикметники-композиції на благо-, добро-, зльо- в пам'ятках української мови XI – XIII ст. / Р. Коца // Українська мова. – 2012. – № 4. – С. 82–88.

Стаття надійшла до редакції 21.03.2015 р.